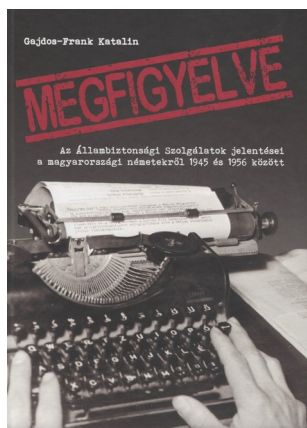

Pap Milán

Elűzetés és megfigyelés

Gajdos-Frank Katalin: *Megfigyelve. Az állambiztonsági szolgálatok jelentései a magyarországi németekről 1945 és 1956 között*. Budaörs, Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény Heimatmuseum, 2016. 255 o.

A huszadik századi magyar történelem bővelkedik a kegyetlen történetekben, amelyeket köztörténet-írásunk újra és újra feldolgoz, átélhetővé azonban a személyes jellegű elbeszélések tesznek. Gajdos-Frank Katalin könyve, amely doktori disszertációjának szerkesztett változata, a köztörténeti megközelítést kívánja ötvözni a személyes tragédiák és visszatérések történetével. A kötet célja, hogy a magyar történelem egy vészterhes időszakát mutassa be a német származású kisebbség látószögéből, az állambiztonsági jelentések és személyes családtörténet segítségével. A szerző által választott időszak (1945–1956) ugyanis a német származású kisebbség számára a megpróbáltatások éveit jelzik, amelyben deportálások, vagyonek Kobzások, internálások¹ és kitelepítések² zúztak szét egy magyarországi kisebbségi kultúrát és közösséget. Ezen a közösségi identitásvesztésen pedig értelemszerűen nem segíthettek a korszakban illegálisan visszatérő kitelepítettek sem.³

Kétségtelen ugyanakkor, hogy e megpróbáltatások nem 1945-tel kezdődtek a magyarországi német kisebbség számára. A Horthy-korszak első felében a Bleyer Jakab nevével fémjelzett önszerveződő német kisebbségpolitika elsődleges terepe a kultúra,

1. A német nemzetiségűek büntető célzatú internálásáról lásd: Bank–Öze, 2005.

2. A magyarországi németek háború utáni kitelepítéseiről a nyolcvanas évek végétől jelentek meg az eseményeket bemutató hosszabb-rövidebb munkák. Többek között lásd: Fehér, 1988; Tóth, 1993; Zinner, 2004. A 2010-es években pedig már olyan művek jelentek meg, amelyek egy adott magyarországi régió németjeinek kitelepítésével és az ezt irányzó represszív politikával (vagyonek Kobzás, földreform stb.) foglalkoznak. Ilyen Marchut Réka a főváros környéki németességgel (Marchut, 2014) vagy Gonda Gábor a délnyugati svábsággal (Gonda, 2014) foglalkozó munkája.

3. Az illegálisan visszatérő kitelepítettek elbeszéléseit összegzi, értékes történeti bevezetővel ellátva, Tóth Ágnes német nyelvű munkája. Lásd: Tóth, 2012.

központi ügye pedig a német nyelven történő iskolai oktatás volt. A németországi náci hatalomátvétel és Bleyer 1933. decemberi halála után két nagy irányzat, a Gratz Gusztáv-féle régi vágású konzervatív-liberális irányzat és a német nemzetiségi autonómia kereteit tágítani kívánók álltak szemben egymással, utóbbiakat Basch Ferenc képviselte. A harmincas évek végéig e vetélkedést alapvetően befolyásolta a német és a magyar állam külpolitikai törekvéseinek diplomáciai játszmája.⁴ Az Anschluss és az első magyar határrevízió évében, az utóbbihoz való német hozzájárulás kompenzálásaként, 1938-ban született meg a Volksbund, amelynek élére Basch Ferenc állt. A Volksbund és vezetőjének személye a világháború utáni kollektív bűnösség legfontosabb referenciapontja lesz. A második világháború alatt a hazai németiség háborús célokra való kiszolgáltatása, elsősorban a három Waffen-SS-sorozás, valóban felvetette a Volksbund-vezetés felelősségét is. Ám, mint azt Spannenberger Norbert a témát teljességében tárgyaló kötetéből megtudhatjuk, a Volksbund esetében arról volt szó, hogy egy alapvetően etnikai autonómiára törekvő szervezet saját céljaiban vallott kudarcot a Berlin és Budapest közötti háborús játszmában.⁵ Tehát a kollektív bűnösség elve nemcsak a politikailag semleges magyarországi németek vagy a Volksbunddal nyíltan szembehelyezkedő Hűségmozgalom tagjai, de még sok idealista, és nem nemzetiszocialista, Volksbund-tag esetében is felveti az igazságtalanság vádját.

Tárgyalt kötetünk ezeket az előzményeket nem érinti, azonban nem felejt el hangsúlyozni, hogy a hazai németiség egészének háborús felelőssége nem állt arányban a kimért büntetéssel és megbélyegzéssel. E nemzetiségi kisebbség tragédiája tehát abban ragadható meg, hogy a háború utáni kollektív megbélyegzés többségében olyanokat érintett, akik nem vagy kényszer hatására vettek részt a náci háborús politikában. Gajdos-Frank Katalin kötete mindazonáltal egy kisebbségpolitikai szempontból eddig kevésbé kutatott forráscsoportra támaszkodva kívánja bemutatni a hazai német nemzetiséggel szemben alkalmazott állami retorziót. A megfigyelés, be-szervezés és az ügynökmúlt manapság divatos témának számít, amely egyúttal új szempontok szerint képes megvilágítani a szocializmus időszakának nagypolitikai döntéseit és mindennapi politikai praxisát egyaránt. A magyarországi németiséggel kapcsolatos állambiztonsági megfigyelések szignifikáns dokumentummennyiséget jelentenek a jelzett időszakban. A források válogatása és feldolgozása azonban felveti annak kérdését, hogy a német nemzetiség önmagában képviselt-e olyan csoportot, amellyel szemben fokozott operatív munkát végzett a politikai rendőrség, majd az ál-

4. A német nemzetiségi szerveződés dilemmáiról 1933 és 1938 között lásd Bellér Béla magyar nyelven, posztumusz megjelent könyvét (Bellér, 2002). A magyarországi németiséggel és kisebbséggel kapcsolatos 1914 és 1945 közötti politikához lásd Gerhard Seewann átfogó munkájának egyik fejezetét (Seewann, 2015: 174–334.), illetve Tilkovszky Loránt kötetét (Tilkovszky, 1989).

5. Spannenberger jól összegzi a Volksbund politikájának kudarcát: „A viszonylag rövid, hatéves, 1939 és 1945 közötti időszakban a Volksbund tehát állandó metamorfózison ment keresztül, sokrétű szervezetté vált: kulturális egyesület volt, egy kisebbség emancipációs mozgalma, politikai érdekképviselet bizonyos gazdasági és iskolai funkciókkal, végül pedig az NSDAP mintájára felépülő népcsoport-szervezet, amelynek egységes ideológián kellett volna alapulnia.” Spannenberger, 2005: 388.

lambiztonság szervei, vagy inkább arról van szó, hogy a számtalan megfigyelt és nyilvántartott között nagy arányban fordultak elő német származásúak is. Az azonban nyilvánvaló Gajdos-Frank Katalin könyvének elolvasása után, hogy a kollektív bűnösség elvét azokban az esetekben is rendre kijátszotta a hatalom, ahol elsősorban nem e bűnösség retorziója volt a cél.

A szerző saját családja történetének bemutatásával veszi fel a történet fonalát, amely az évszázadokon keresztül felépített családi örökségtől való megfosztáson, a kitelepítésen és az állampolgárság elvételén vonul végig. A kötet köztörténeti szála is a német származásúak kitelepítésének politikájával indul, az ún. „Potsdam-legendával”, amely azzal érdemelte ki kétes hírnevét, hogy a szövetséges hatalmak vezetőinek potsdami tanácskozását alapvető referenciaként kínálta a hazai kommunisták és parasztpártiak „svábellenes” propagandájához.⁶ Jól illett a retorziós retorika a kommunista kuláktalanítási politikába, a nemzetiségi származás és osztályhelyzet összekapcsolását jól jelzi az állambiztonsági anyagokban visszatérő „sváb-kulák” megjelölés. Valójában a „sváb-kulák” kategóriájának használata többféle logikát követ, és nem kizárt, hogy az egyes esetekben a személyes bosszút vagy a javak helyi átcsoportosítását szolgálta.⁷ Kérdéses azonban, és erre kevésbé kapunk választ, hogy a német kisebbség elleni politika és megfigyelésük mennyiben szolgálta valójában a Kisgazdapárt elleni kommunista stratégiát, ahogy a szerző értelmezi az eseményeket. A módosabb sváb gazdák politikai preferenciája érthetően a Kisgazdapárt felé tolta ezt a réteget, ugyanakkor nem lehet elfelejteni, hogy az 1945. december végén elfogadott kitelepítési rendelet (12.330/1945 ME) aláírója az akkori kisgazda miniszterelnök, Tildy Zoltán volt. 1947-re a kommunisták viszont már kétségtelenül a két ügy, a sváb- és kulákkellenesség, összekapcsolásának jól körvonalazható taktikáját alkalmazták; ezt jól példázza Rákosi szlovákkomlói (ma Tótkomlós) beszéde a Szovjetunió segítségével kitelepített svábokról, akiknek telkét a helyi földtelenek kaphatják meg, vagy a *Viharsarok népe* című megyei lap, amely a korszakban a kommunisták helyi szócsöveként uszított a német származású kisebbség ellen.⁸

A megfigyelési történetek azonban leginkább a kitelepítésből visszatértek, illetve a kitelepítettek itthon maradt családtagjait érintik. A kitelepítés éveiben a jelentések a német származású elűzöttek mozgásáról, visszaszökési kísérleteiről szólnak. Ezekből a jelentésekből árad a népcsoport elleni gyűlölet és egyúttal az a túlkompenzálás, amellyel a korábbi csatlósország rend- és határvédelmi szervei próbáltak bizonyítani

6. A kitelepítés politikája a potsdami konferencia után a németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács, a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság és a magyar kormányzat közötti alkuk során alakult. A magyarországi SZEB-en belül a kitelepítés ütemezése és módja folyamatos ellentéteket szült a szovjet és az amerikai fél között. Ez végül a kitelepítések leállításához vezetett. Lásd Feitl (szerk.), 2003: 21–26.

7. A *kulák* fogalmának makroszintű (országos politika) rétegződéseiről és mikroszintű (helyi viszonyok) használatáról lásd: Bolgár, 2008; 2011.

8. Gajdos-Frank 2016: 57.

szovjet gazdáiknak.⁹ Egy ilyen határvadász zászlóalj 1946-os jelentéséből kiderül, hogy a visszatérni igyekvőket („svábok és SS-ek”) tömegesen dobják vissza az osztrák határon, majd amikor az osztrákok is ugyanezt teszik, „kisebb csoportokba verődve szivárognak be magyar területre”, és „nagy részük [...] a határ menti erdőkbe húzódtak és innen fosztogató és utonálló [sic!] módon támadja meg az országutak utasait”. Sőt, „több rablógyilkosságot elkövettek”, a jelentéstevő szerint ez arra utal, hogy „külföldről tervszerűen irányítják őket”.¹⁰ A német származású megfigyelték között sok olyat találunk, akiket szovjet hadifogság vagy kényszermunka után hazaérkezésükkor internáltak. Az internálótáborokban nagy gondot fordítottak a német származásúak megfigyelésére. Ezeket az embereket az állam rendjére nézve ellenséges csoportokként azonosították, legtöbbjükét szabadlábba helyezésük után is megfigyelték. Ezt példázza Richter György története is,¹¹ aki a háború alatti kényszerbesorozás után több évet töltött szovjet táborokban és hazai internálótáborban, majd ezek után is fogva tartották. Csak 1953 után követhette kitelepített szüleit Németországba, ahol diplomát szerzett és Baden-Württemberg tartományi adóhivatalában dolgozott.

A származás, az előélet és az osztályhelyzet mellett főként olyan történések miatt eshettek német származású magyarok szoros megfigyelés alá, amelyek vélt vagy valós „demokráciaellenes tevékenységre” vagy egyéb bűncselekményekre (mint pl. tiltott határátlépés) utaltak. A „demokráciaellenes tevékenység” diffúz büntetőjogi kategóriája a korszakban láthatóan a politikai harc leghatásosabb eszközévé lépett elő. Ebből adódóan nagyon eltérő történeteket olvashatunk, amelyek kontextusát jelenthették a földosztás elleni tiltakozások, a kitelepítésnek való ellenszegülés, a beszolgáltatás megtagadása, de a rendszerellenes beszéd is. Itt a „sváb-kulák” vagy „zsíros sváb” megnevezések az egyes „indítékok” összekapcsolását szolgálták. Ettől azonban nagyban különböztek az olyan ügyek, mint a soproni Pfeiffer J. esete, aki „1945-ben a Honvédelmi Minisztériumban kérvényt adott be, hogy Sopront csatolják Ausztriához”.¹² Talán nem meglepő, hogy a háborút követő hónapokban egy ilyen cselekmény felkeltette a politikai rendőrség érdeklődését: Pfeiffert letartóztatták és hatéves börtönbüntetésre ítélték. Gajdos-Frank Katalin kötete számtalan ilyen esetet mutat be az állambiztonsági iratok alapján, mindegyikük azt bizonyítja, hogy a német származás „jót tett” az egyes ügyeknek állambiztonsági szempontból.

Stumpf Alajos és társai ügyében is kapóra jöhetett a móri szovjet emlékműnél történt robbantásban 1948-ban.¹³ A „svábság” ítéletük meghozatalánál súlyosbító tényezőnek számított, mivel magyar származású társaik esetében láthatóan és talán jelzésértékűen enyhébb ítéletet hoztak. Ráadásul ebben az esetben az elkövetőket „sváb társaságként” írták le, mintha egy származási alapon szerveződő csoportról és nem

9. Tilkovszky, 1997a.

10. ÁBTL, 4.1. A-2126/169. (Kitelepített svábok visszatérésével kapcsolatos szemelvény 1946-ból.)

11. Gajdos-Frank 2016: 47–49.

12. Uo. 93.

13. Uo. 96–97. Az esetről lásd még: Müller, 2010.

baráti társaságról lett volna szó. Stumpf Alajost és társait rögtönítélő bíróság ítélte el, a halálos ítéleteket (Stumpf Alajos, Herpauer György) pedig még aznap délután végrehajtották. Statisztikai feldolgozás híján azonban továbbra is bizonytalan, hogy volt-e átfogó „sváb ügy” az állambiztonság menetrendjén.

Az bizonyos viszont, hogy a kitelepítettekkel és a németországi disszidensekkel való kapcsolattartás nemcsak a könyv által vizsgált korszakban, de az 1956-os forradalom után is az állambiztonsági munka fontos feladata maradt. Ugyanígy nem maradhatott el a Német Szövetségi Köztársaságban működő magyar szervezetek és csoportok követése sem, amely főként a Kádár-korszak állambiztonsági tevékenységében mutatkozott meg. Gajdos-Frank Katalin könyvéből azt is megtudhatjuk, hogy a hazai német származásúakkal kapcsolatban 1953 után enyhül a represszív politika, a megfigyelések azonban továbbra is folytatódnak.¹⁴ Az 1956 utáni állambiztonsági megfigyelések, ahogy ezt Slachta Krisztina legutóbbi munkáiból tudjuk, elsősorban a két Németország és Magyarország közötti utazásokhoz, üdülésekhez és rokonlátogatásokhoz kötődtek. Ez egyrészt az itthon maradt rokonok németországi utazásainak vagy a „kintiek” magyarországi látogatásainak szoros figyelemmel kísérését jelentette,¹⁵ másrészt a Magyarországon, főként a Balatonon, üdülő német turisták ellenőrzését a keletnémet Stasival való együttműködésben.¹⁶

Gajdos-Frank Katalin könyve tehát a német nemzetiséggel szembeni háború utáni politikának egy új aspektusát mutatja be és rendszerezi. Kényes kérdés, de előbb-utóbb arra is választ kell találnunk, hogy e kisebbség tagjai közül hányan és milyen módon vállaltak szerepet az állambiztonság munkájában. A kötet említ beszervezéseket, viszont itt is felmerül a kérdés, hogy ez direkt irányult-e a hazai németiségre. Pontosabban, az merülhet fel tisztázandó kérdésként, hogy létezett-e olyan operatív állambiztonsági munka, amelyet német származású beszervezettek, esetleg tisztik rangban tevékenykedő államvédelmisek végeztek a német származású magyarországi kisebbség tagjaival szemben. Utóbbi esetben a nyelvtudás és a személyes ismeretség bizonyára megkönnyíthette a német származásúakkal vagy nemzetiségi alapon szerveződő csoportokkal kapcsolatos megfigyelést.

A hazai németiség háború utáni történetének teljes feltárása csak a rendszerváltás éveitől kezdve vált lehetővé. Az állambiztonsági szolgálatok jelentéseinek kutatása e történet részletes megírásához is közelebb visz. Ez nemcsak a hazai német nemzetiség önismeretét gazdagítja, hanem rámutat a diktatórikus rendszerek működésének részleteire és a diszkriminatív eszmék megannyi szenvedést okozó természetére is. Ahogy a hazai németiség kiváló kutatója, Tilkovszky Loránt írta: „A németek Leidensweg-je más ugyan, mint a zsidók Holocaust-ja, s nagyon nem illő – mint olykor megtörténik – az előbbit az utóbbi katasztrófa és büntett szintjére emelni, de kétségkívül érdemes felfigyelni az ezeket előidéző fajgyűlölő, nemzetiségellenes, embertelen szelle-

14. Gajdos-Frank 2016: 113–131.

15. Slachta, 2017.

16. Slachta, 2016.

miség azonosságára, amire – mint láthattuk – már annak idején rámutattak azok, akik tisztán láttak, és erkölcsi felelősséget éreztek.”¹⁷

Hivatkozott irodalom

Bank-Őze, 2005

Bank Barbara – Őze Sándor: *A „német ügy” 1945–1953. A Volksbundtól Tiszalökiig.* Budapest–München–Backnang, MNOSZ.

Bellér, 2002

Bellér Béla: *A Volksbildungverein-től a Volksbund-ig. A magyarországi németek története 1933–1938.* Budapest, MNOÖ – Új Mandátum.

Bolgár, 2008

Bolgár Dániel: A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában.* Szerkesztette: Horváth Sándor. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 50–93.

Bolgár, 2011

Bolgár Dániel: A kuláküldözés fogalomtörténeti vetülete. *Múltunk*, 2. sz., 51–61.

Fehér, 1988

Fehér István: *A magyarországi német kitelepítések 1945–1950.* Budapest, Akadémiai.

Feitl (szerk.), 2003

Feitl István (szerk.): *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei.* Budapest, Napvilág.

Gajdos-Frank, 2016

Gajdos-Frank Katalin: *Megfigyelve. Az állambiztonsági szolgálatok jelentései a magyarországi németekről 1945 és 1956 között.* Budaörs, Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény Heimatmuseum.

Gonda, 2014

Gonda Gábor: *Kitaszítva. Kényszermigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott dél- és nyugat-dunántúli településeken 1944–1948.* Pécs, PHF.

Marchut, 2014

Marchut Réka: *Töréspontok. A Budapest környéki németység második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei, 1920–1948.* Budapest–Budaörs, MTA TK – MTT – Budaörsi Passió Egyesület.

Müller, 2010

Müller Rolf: Emlékhelytelenítés. Képek és történetek – 1956 előtt és után. *Betekintő*, 4. sz. http://www.betekinto.hu/2010_4_muller (utolsó letöltés: 2018. december 2.).

17. Tilkovszky, 1997b: 170.

Seewann, 2015

Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története. 2. kötet: 1860–2006.* Pécs, Argumentum.

Slachta, 2016

Slachta Krisztina: *Megfigyelt szabadság. A keletnémet és a magyar állambiztonsági szervek együttműködése a Kádár-kori Magyarországon 1956–1990.* Pécs–Budapest, Kronosz–ÁBTL.

Slachta, 2017

Slachta Krisztina: „Rokonlátogatók”. A magyarországi német nemzetiség kapcsolatainak állambiztonsági ellenőrzése a Kádár-korszakban. In *Epizódok a titkok házából. A politikai rendőrség mindennapjai 1956 után.* Szerkesztette: Okvách Imre – Palasik Mária. Budapest–Pécs, Kronosz–ÁBTL, 253–277.

Spannenberger, 2005

Spannenberger, Norbert: *A magyarországi Völkbund Berlin és Budapest között, 1938–1944.* Fordította: Doba Dóra. Budapest, Lucidus.

Tilkovszky, 1989

Tilkovszky Loránt: *Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989.* Budapest, Kossuth.

Tilkovszky, 1997a

Tilkovszky Loránt: A kitelepítés és következményei. In: uő: *Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből.* Pécs, JPTE TK, 157–162.

Tilkovszky, 1997b

Tilkovszky Loránt: Zsidók és németek. Zsidó deportáció, német kitelepítés. In: uő: *Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből.* Pécs, JPTE TK, 163–170.

Tóth, 1993

Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–48 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára.

Tóth, 2012

Tóth, Ágnes: *Rückkehr nach Ungarn 1946–1950. Erlebnisberichte ungarndeutscher Vertriebener.* München, Oldenbourg Verlag.

Zinner, 2004

Zinner Tibor: *A magyarországi németek kitelepítése.* Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó.

Kulcsszavak: *internálás, NSZK*

Expulsion and surveillance

By now, a great corpus of the historical literature is available on the political and local history of the persecution of German minority in the post-war Hungary. Expulsion by Hungarian authorities, as well as deportation, confiscation of property, secret police surveillance and anti-German propaganda were some of the plenty forms of the persecution of Danube Swabians. The book of Katalin Gajdos-Frank discusses this persecution from the perspective of and the materials on Hungarian state security ruled by the Communist party in this period (1945–1956). Doing this, the author integrates the description of methods and cases of surveillance with the story of her own family and main-stream political history of local and international politics. Reading the unraveled cases conducted by secret police officers and tribunals, a pattern of political discrimination can be discovered: the tactics of linking undesirable social groups with each other, as in the case of German minority (Swabians) and propertied peasantry (kulaks), and making political accusation against them. There is no question about the scapegoat role of Hungarian Germans in the war-torn country and these kind of accusations proved to be practicable for the Communist party even in the later times of high Stalinism in Hungary (1949-1953). From the second third of the 1950s the repression eased on the German minorities and direct persecutions were replaced by indirect practices.

Konferenciabeszámoló